НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 70 (17714)

2009 чылдың июнь 25, четверг

Садар өртээ 4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун ● 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыва Республиканың Чазаанда

КӨРГҮЗҮГЛЕР ЭКИЖИП ОРАР

Тыва Республиканың Чазааның июнь 23-те болган ээлчеглиг хуралынга 25 айтырыгны чугаалашкан, оларның иштинден 2009 чылдың январь-июнь айларда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң манап турар түңнелдериниң дугайында айтырыг кол черни ээлээн. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы Аида Артына кылган.

Бо чылдың эгезинде республиканың үлетпүр бүдүрүлгезиниң өзүлдези Сибирь федералдыг округка мурнап турган, май айда Хакасия мурнай берген. Россияга бодаарга, Тываның үлетпүр бүдүрүлгезиниң өзүлдезиниң кудулаашкыны эвээш болуп турар. Экономика яамызының баш бурунгаар кылган санаашкыннарын езугаар алырга, Тыва Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдың бирги чартыын 2008 чылдың бо үезинге деңнээрге, эки көргүзүглерлиг доозар, тодаргайлаарга, 100,1 хуу болур.

Республиканың көдээ ажыл-агыйында байдал эрткен чылдың ол үезиниң деңнелинде хевээр арткан. Шээр малдың 35 муң баш чаш төлүн менди доруктуруп алган, ол малдың баш санын өстүреринге улуг салдарны чедирген эки көргүзүг болур. Оон аңгыда «Енисейская» чаа куш фабриказы июнь 20-ден бээр бройлер дагааларның эъдин садып эгелээн, ооң бир килограммда өртээ 90 рубль болуп турар.

Бо чылдың бирги чартыында республика инвестиция ажыглаарын көскүзү-биле экижиткен. Баштай үндүрген саннар езугаар алырга, кол капиталга 623,5 млн. рубльди ажыглаан, ол эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 75,6 хуу хөй болуп турар. Бо хөреңги-биле Ий суурда ыяш болбаазырадыр цехти, Кызыл хоорайның хемниң оң талазында аштап-арыглаар тудугну, Кара-Чыраа суурда спорт залын ажыглалда кииргенин, автооруктарны септээнин илеткелде айыткан.

Экономика яамызының медээзин езугаар алырга чурттакчы чоннуң акша орулгазы кижи бүрүзүнге онааштыр чартык чылда ортумаабиле 7505 рубль болган, эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 17,5 хуу хөй. Республиканың бир ажылдакчызының айда ортумак шалыңы чартык чылда эрткен чылгы көргүзүглерге деңнээрге, 25,1 хуу өскен, азы 16 муң рубль чедип турар. Ооң-биле чергелештир республикада шалың өрези көвүдээнин, албан езузу-биле бүрүткеткен ажыл чоктарның саны республикада 10,9 муң четкен, эрткен чылдың ол үезинден 9 хуу өскенин Аида Артына сагыш човаашкын-биле чугаалаан.

Хуралды башкарып эрттирип турган Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит республикада шалың өрези көвүдээн, Сибирь федералдыг округта бирги черде чоруп турарын айыткаш, шалың өрезин төлеп шыдавайн келген яамыларның удуртукчулары Карим Сагаан-оолдуң (үлетпүр), Олег Сааяның (транспорт), Валентин Енданның (көдээ ажыл-агый) тайылбырын алган. Шолбан-оол Советович сайыттарга хөй чылдарда чыглы берген шалың өрезин үндүр бижиир хемчеглерни алырын сүмелээн.

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга тургузар күрүне албаның агентилелиниң директору Виталий Чаж-оолдуң чонну ажылга тургузар, мергежилдерге өөредир дээш ап турар хемчеглериниң дугайында дыңнадыын хуралга дыңнаан. Шолбан-оол Иргит агентилелдиң чонну ажылга тургузар, өөредир талазы-биле ап турар хемчеглери ам-даа кошкаан айыткан, мооң чылдагааны-биле кондитер фабриказы болгаш өске-даа чамдык бүдүрүлгелер тускай эртемниглер чогундан болгаш чедишпезинден негелдеге чедир ажылдавайн турар.

2009 чылдың январь-июнь айларында Тыва Республиканың каттышкан бюджединиң манап турар күүселдезиниң дугайында ТР-ниң саң-хөө сайыды Юрий Килижековтуң илеткелин хуралга дыңнап чугаалашкан. Бюджеттиң орулгалыг кезээн 7622 млн. рубльге, чарыгдалдыг кезээн 7002 млн. рубльге күүсеткен. Тускай эртемниглерниң санап турары-биле алырга, үлетпүр болгаш аъш-чем бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазы элээн экижээни-биле орулга өскен. Ооң-биле чергелештир орулгадан, арага аймааның акцизинден, үнелиг казымал байлактарны тыпканындан үндүрүглерни чыырының база күрүне болгаш муниципалдыг өнчү-хөреңги эргелелдери орулгалар планнарын күүсетпээн. Ол ышкаш чедир чыгдынмаан үндүрүглерниң болгаш чыылдаларның түңү 252 млн. рубль чедип турар. Ол четпестерни эдерин хүлээп алган доктаалда айыткан.

2008 чылда Тыва Республиканың долгандыр хүрээлелдиң байдалының дугайында Күрүне илеткелин ТР-ниң бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды Сагаан-оол Долгар кылган. Бо дээрге долгандыр турар агаарбойдусту, үнүштерни, дириг амытаннарны, кижилерниң кадыын камгалаарынга хамаарышкан кончуг солун болгаш ажыктыг илеткел болган. Кызылга одалга сезону эгелээрге, хоорайны кижилерниң кадыынга хоралыг хөмүр-даш ыжы хөме алы бээр, ону эвээжедир, азы хоорайга арыг агаарны тургузарыбиле моон соңгаар чүнү кылыр деп турарын илеткелчиден Чазак кежигүннери айтырган.

Хүн чурумунда кирген айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хурал хүлээп алган.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

БЮДЖЕТ ХООЙЛУЗУНГА ӨСКЕРИЛГЕЛЕРНИ КИИРГЕН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бешки сессиязының ээлчег чок он ийиги хуралы июнь 23-те болуп эрткен.

«2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында айтырыгны аңаа депутаттар чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың саң-хөө сайыды Юрий Килижеков кылган. «2009, 2010 база 2011 чылдарның планныг үезинде федералдыг бюджет дугайында» 2008 чылдың ноябрь 24-те хүлээп алган №204 Федералдыг хоойлуга, 2009 чылдың апрель 28-те федералдыг бюджетке өскерилгелер киирер дугайында №76 Федералдыг хоойлуну хүлээп алган, орта дүүштүр Тыва Республиканың республика бюджединге өскерилгелерни киирери чугула болу бергенин сайыт айыткан. Ук Хоойлу езугаар федералдыг бюджетте 2009 чылда РФ-тиң Чазааның кризиске удур Программазының комплекстиг хемчеглерин киирген. Ында чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирери, медицина болгаш социал дузаның магадылалын хандырары, чонну ажылга тургузарының адырын күрүнеден деткиири болгаш өске-даа чугула хемчеглер кирип турар. Федералдыг бюджеттен Тываның республика бюджединге немелде 325 680,5 муң рубль түңнүг саң-хөө дузазын чедирген. Ынчангаш республика бюджединиң орулгалыг болгаш чарылгалыг кезектери үстүнде адаан түңге улгадыр.

Хамаатыларның бажыңга чурттаанының хөлезинин база коммунал ачы-дузаны чедиргенин төлээринге 59 млн. ажыг рубль субсидияны, эргижирээн чуртталга бажыңнарындан хамаатыларны көжүрер болгаш хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезин чорудар хемчеглерге 267 млн. рубльди, Соңгу чүктүң эвээш санныг үндезин чурттакчыларының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин деткииринге 23400 муң рубльди болгаш чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринче угланган өске-даа эвээш эвес саң-хөө дузазын федералдыг бюджеттен чедирген. Оларга үндезилээш, республика бюджединиң Хоойлузунга өскерилгелерни Чазак кылгаш, хоойлу төлевилелин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көргеш, Хоойлуну бадылап бээри-биле кииргенин сайыт чугаалаан.

Хоойлужудулга палатазының Бюджет болгаш саң-хөө-чээли политиказының талазы-биле комитединиң «2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр кылган түңнелиниң дугайында илеткелди комитеттиң даргазының оралакчызы Зинаида Ондар сессия хуралынга кылган. Республика бюджединге өскерилгелер киирер дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин Хоойлужудулга палатазының комитеттеринге депутаттар чугаалажып көргеш, ында чамдык четпестерни илереткен. Социал политика талазыбиле комитет медицина ажылдакчыларынга акша төлевирин эвээжеткенинге таарзынмаан. Оон өске-даа комитеттер боттарының саналдарын кииргенин илеткелчи чугаалаан. Палатаның комитеттери шуптузу хоойлу төлевилелин сессия хуралынга чугаалажыры-биле киирер, бирги номчулгада хүлээп алырын сүмелээн. Орта үндезилээш, Бюджет комитеди хоойлу төлевилелин сессия хуралынга чугаалашкаш, ону бирги, ийиги номчулгада хүлээп алырын болгаш хоойлуну ниитизи-биле хүлээп алыр шиитпирни хүлээп алганын илеткелчи дыңнаткан.

Хоойлу төлевилелин депутаттар кичээнгейлиг сайгарып көргеш, бирги номчулгада хүлээп алган. Ооң соонда хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр чугааны уламчылааш, ийиги номчулгада хүлээп алган болгаш Тыва Республиканың республика бюджединге өскерилгелер киирер дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алыр дээш депутаттар бир эпсеткилдиг бадылаан. Республика бюджединге өскерилгелер киирер дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында доктаалды хуралга хүлээп алган, ында ук Хоойлуну Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынче чүүлдүгзүнүп көөрү-биле чорударын айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Спорт

Олимпийжи маңнаашкын хүнү эртер

Июнь 27-де 10.00 шакта республиканың Кадыкшылга хүнүнде Тыва Республиканың Күшкультура болгаш спорт агентилели Кызылга «Олимпийжи маңнаашкын хүнү — 2009» деп массалыг чадаг чарышты организастаар деп турар. Маргылдааның сорулгазы – хүн бүрү кадыкшылга маңы кылып турар улусту, а ол ышкаш албан черлери болгаш организацияларның кежигүннерин (командаларын) кииришширип тургаш, Бүгү-россияның Олимпийжи маңнаашкын хүнүн төлептиг демдеглеп эрттирери болур.

Чаңчыл болган массалыг бо маңнаашкынны бо чылын эки организастаары-биле белеткел ажылдары чоруп турар. Баштайгы чугаалажыышкыннар езугаар «Атлант-96» Олимпий оюннарының одун кыпсырының езулалында Россия Федерациязының алдарлыг артизи, Тыва Республиканың Улустуң хөөмейжизи Коңгар-оол Ондарның маңнап чорааш тудуп алган олимпийжи одун Кызылдың кудумчуларынга бистиң олимпийжилеривис Чечен-оол Монгуш, Лориса Ооржак база өске-даа шыырак спортчуларывыс тудуп алгаш, маңнажыр. Аңаа бо чылын Елена Достай киржир арга чок, чүге дизе сураглыг адыгжывыс бо хүннерде ча адарынга Россияның чыынды командазының составында спортчу чыылданы Москва хоорайда эртип турар.

Олимпийжи оттуң Кызылга эртер оруун бадылаан. Ол «Сүбедей» спорткомплекстен дыштанылга парыгының аксынга чедер кылдыр бадылаттынган.

Олимпийжи маңнаашкын хүнүнге кадыкшыл байдалы эки болгаш хар-назы барымдаа чокка күзелдиг улус киржип болур. Эң идепкейлиг киришкен улусту болгаш командаларны агентилелдиң тураскаалдыг шаңналдары-биле демдеглээр.

Хол бөмбүүнге Чазак Даргазының шаңналы дээш

Дүүн Кызылдың дыштанылга парыгынга хол бөмбүүнге бо чылгы республика чемпионады эгелээн. Ооң ажыдыышкыны дүъш соонда 16.00 шакта эрткен. Маргылдааны чаңчыл езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналы дээш эрттирип турар. Судья коллегиязының биске дыңнатканы-биле алырга, бо чемпионатка Кызыл хоорайдан болгаш кожууннардан 17 эр болгаш 13 херээжен команда киржир.

Маргылдаадан спортчу медээлерни солуннуң дараазында номерлеринден номчуур силер.

Бистиң корр.

АЛДЫН МЕДАЛЬ ЧАЙНАП ТУРДА...

• Фоторепортаж •

П.А. Морозов, Ю. Чеховская, Ш.С. Иргит.

Айрана МОНГУШ.

Июнь 23. Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залы. Ортумак нииті билигниң школазын алдын болгаш мөңгүн медальдар-биле доосканнарга тураскааткан байырлыг хурал болган. Байырлыг хуралга Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчылары Ш.С. Иргит, А.П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң өөредилге болгаш аныяктар политиказының сайыды П.А. Морозов олар киришкен. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Ш.С. Иргит хуралды ажыткаш, ТР-ниң өөредилге болгаш аныяктар политиказының сайыды П.А. Морозовка сөстү берди.

— Чылдың-на чаңчыл езугаар июнь айны төнчүледир Тыва Республиканың Чазааның бо эң кол хуралдаар залынга байырлыг байдалга школаны эң эки демдектерлиг дооскан өөреникчилерге алдын болгаш мөңгүн медальдарны тыпсыр байырлыг хурал болуп эртип турарын билир силер. Бөгүн ол чылдагааннның уржуунда чыглып келгенивис бо-дур.

Эрткен чылын, 2008 чылда, 19-тан 30 чедир доозукчуларга алдын, мөңгүн медальдарны тыпсып турган болзувусса, бо 2009 чылда оларның саны эвээш, 9-ла кижи. Ооң мурнунда алдын медальдың деңзигүүрү дыка бедик турган болза, ам бичии өскерилген, ук медальдар колдуунда доозукчу школаны өскелерден эки доосканының демдээ болуп турар. Ынчалза-даа дээди өөредилге черлеринче кирериниң үезинде алдын азы мөңгүн медальдыг кижилер маргылдаалыг байдалдарга таваржы берзе, деңзигүүрнү олар чая базар дээрзи чугаажок.

Эргим доозукчулар, башкылар болгаш ада-иелер, Тыва Республиканың Чазааның даасканы-биле эң эки доозукчуларга алдын медальдар тыпсырының байырлалын эгелээр-дир бис—деп, Петр Александрович Морозовтуң чугаазының соонда, аттестация комиссияларының болгаш педагогика чөвүлелдериниң шиитпирлээни-биле тос доозукчуга алдын медальдарны тыпсыр дугайында сайыттың дужаалын башкы С.В.Монгуш номчуду. Алдын медальга төлептиг болганнарның даңзызы бо:

Айрана Монгуш – Күрүне лицейиниң доозукчузу. Айрана Монгуш информатика эртеминде 95 баллдыг болган, математикада –90. Ол дээрге эң шыырак көргүзүг-дүр. Эр хей, Айрана!

Валерий Верещагин – Кызылдың № 1 школазының доозукчузу.

Владимир Екин – Кызылдың № 1 школазының доозукчузу.

Сайдаш Сади – Кызылдың № 9 школа-гимназиязының доозукчузу.

Баяна Түлүш – Кызылдың № 3 школазының доозукчузу.

Азиана Хертек – Хову-Аксы ортумак школазының доозукчузу.

Римма Махмутова – Кызыл кожууннуң Каа-Хем № 1 ортумак школазының доозукчузу.

Юлия Чеховская – Бай-Хаак ортумак школазының доозукчузу.

Чойгана Араптан – Аграр лицейниң доозукчузу.

Алдын медаль уругларның хөрээнге чайнап турда, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Ш.С.Иргит байыр чедирип, сөс алды:

— Эргим доозукчулар, башкылар, ада-иелер! Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолдуң өмүнээзинден база бодум хуумдан силер бүгүдеге бо кайгамчык өөрүнчүг байырлал-биле байыр чедирип тур мен. Школачы чылдарыңар дооступ, алдын медальдарны холга алган-дыр силер. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге-ле, школа болгаш башкыларыңар силерге быжыг билигни бергениниң, хөй эш-өөрлүг апарганыңарның, амыдыралдың оруунче боттарыңарга бүзүрелдиг кирип турарыңар ол-дур. Школаңар-биле байырлажып, чоннуң чоон оруунче кирип турарыңар бо хүн силерге уттундурбас хүн болуп артар. Билиг-биле курлавырыңар четчир болганда, дараазында орууңар ак болуру чугаажок. Силерниң-биле тиилелгениң өөрүшкүзүн, чидиригниң муңгаралын деңге үлежип келген башкыларыңарны, өөрениринге таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузар дээш кызымаккай деткикчилеп келген ада-иелериңерни утпайн, оларны моон соңгаар-даа улам өөртүп чоруңар. Мурнуңарда янзы-бүрү болуушкуннар-биле байлак улуг амыдырал. Аңаа силер төлептиг болур силер дээрзинге бүзүрээр бис. Бүгүдеге чедиишкиннерни күзедим.

Дараазында доозукчуларга байыр чедирип, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, Чазактың өөредилге талазы-биле куратору А.П.Дамба-Хуурак сөс алды:

—Эргим уруглар, силерге сеткилдиң ханызындан байыр чедирерин чөпшээреп көрүңер. Хамыктың мурнунда ада-иелериңерже улуг кичээнгейни салып, оларга өөрүп четтирииишкинниң сөстерин арбыны-биле чугаалаарын сүмелээр-дир мен. Бирги классче холуңардан чедип кииргеш, школаны дооскужеңерге чедир олар силерге быжыг чөленгииш болуп келген болгай. Хүндүлүг ада-иелер, мындыг тулган эки өөренир, идепкейжи оолдар, кыстарны өстүрүп, кижизидип бергениңер дээш, силерге четтирдивис.

Эргим доозукчулар, силер Аныяктар чылы — онзагай чылда школаны доозуп турар-дыр силер. Ол онзагай демдек болбас аргажок. Ооң аңгыда 2008 чылдың төнчүзүнде, 2009 чылдың эгезинде саң-хөө-экономиктиг кризис чуртта эгелээнин билир силер, ол чылдагааннның уржуундан чеже-даа бергелер таваржып турза, ТР-ниң Өөредилге болгаш аныяктар политиказының яамызы, кожууннарның өөредилге эргелелдери силерни алдын, мөңгүн медальдарлыг доозун дээш, чогуур ажылды чорутканын демдеглээр апаар.

2020 чылга чедир Россия делегейниң беш эң күштүг күрүнелериниң санынче кирген турарын чедип алыр сорулганы Президент Д.А.Медведев салган болгай. Ол үеге чедир силер дээди эртем чедип апкан, тускай мергежилдиг кижилер болуп ажылдай берген турар силер. Силер – амгы алдын медаль алган доозукчулар, ынчан бүзүрелдиг удуртукчулар апарган турар силер дээрзинге бүзүрээр бис. Ынчангаш силерге амдан эгелеп чоргаарланып тур бис. Силерни чедиишкиннер үдеп-ле чоруур болзун!

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады Л.К. Шойгунуң өмүнээзинден ооң дузалакчызы Марина Михайловна доозукчуларга байыр чедирди: — Уруглар, силер Тывавыстың алдын фондузунче киргениңер ол-дур. Дээди эртемни чедип алгаш, төрээн Тываңарже ээп чанып кээп, ооң сайзырал-хөгжүлдезинге бодуңарның үлүүңерни кадарыңарны Лариса Кужугетовнаның өмүнээзинден күзевишаан, депутадывыстың белекке чоруткан номнарын («Загадочная Тува») силерге үлеп бээрин чөпшээреңер. (Чазак кежигүннери Ш.С.Иргит, А.П. Дамба-Хуурак, П.А.Морозов олар депутаттың дузалакчызы-биле кады номнарны уругларга үлеп бердилер).

Байырлыг хуралдың түңнелинде Ш.С.Иргит сөс ап чүве чугаалааш, алдын медальга чедир өөренип турар өөреникчилери дээш, сайыт П.А.Морозовтуң кызымаккай күш-ажылын онзалап демдеглеп, байыр чедирди. А доозукчуларга ак оруктү күзеп, Тыва Республиканың Чазаа олар каяа-даа өөрени берзе, доктаамал кичээнгейге алырын аазады.

Россияның болгаш Тываның ыдык ырлары чаңгыланган соонда, арын-шырайында өөрүшкү долган доозукчулар, башкылар, ада-иелер, Чазак кежигүннери тураскаалга чурукка тырттырып алдылар.

Бо кежээ уруглар доозукчулар кежээзинге байырлалын уламчылаар. Школачы сөөлгү кежээ... Уттундурбас кежээ уругларны манап турар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТР-ниң Чазак кежигүннери Ш.С.Иргит, А.П. Дамба-Хуурак, П.А.Морозов олар-биле

Тываның чурттакчыларының кичээнгейинге

ЧИИГЕЛДЕЛИГ АВИАБИЛЕТТЕР

Тываның болгаш Норильскиниң чурттакчылары Ыраккы Чөөн чүктүң чурттакчылары-биле дөмей Россияның Европа талазынга чедир чиигелделиг авиабилеттер-биле чайгы үеде ужуп болур аргалыг болур.

РФ-тиң Чазааның президиумунуң хуралынга ону өөренип көөрүнүң дугайында даалганы РФ-тиң премьер-министри В.Путин берген. «Мен Барнаулга улус-биле чугаалажырымга, оларның көдүрүп турар айтырыгларының бирээзи – транспорт хандырылгазы болур чорду азы тодаргайлаарга, Ыраккы Чөөн чүктен транспорт ачы-дузазын субсидиялап турарын чижеглей аарак, чугаалап турарлар. Чамдык чурттакчылыг черлер Европа кезээнден дыка ыракта турар-даа болза, чиигелде албайн турарлар, чижээ, Норильск» — деп, В.Путин чугаалааш, оралакчызы Сергей Ивановту байдалды сайгарып көөрүн дилээн. «Кезек регионнарга чүгле самолет-биле чедер, оларның бирээзи Норильск, ийи дугаар ындыг хоорай Тыва Республикада – Кызыл. Норильск–Москва–Норильск авиарейстиң билединиң өртээ 40 муң рубль, ол Ыраккы Чөөн чүк-биле дең болуп турар» — деп, Сергей Иванов демдеглээш, Норильск биле Кызыл субсидия программазынче бо чылын кирип болур, субсидияның хуусааларын узадыр арга бар. Май 15-тен сентябрь 15-ке чедир чиигелде туруп турган болза, чиигелдени апрель 1-ден октябрь төнчүзүнге чедир узадып болур деп немеп каан. Ол Ыраккы Чөөн чүктүң чурттакчыларынга дыка ажыктыг, чүге дээрге ында шөлээниң хуусаазы узун. Бо хүннерде 100 муң ажыг кижи чиигелдениң ажыын көрүп, чиик өртек-биле авиабилеттерни садып, аян-чорук кылыр аргалыг болган.

«Тува-Онлайн» медээлер агентилели.

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралынга херекти дыңнаарының дугайында

Тыва Республиканың Конституция судунуң шиитпири

2009 чылдың июнь 22 №9-Р

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң дугайында» Конституция хоойлузунуң 46, 50 болгаш 76 чүүлдеринге үндезилээш, Тыва Республиканың Конституция судунуң **шиитпирлээни болза:**

1.Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Конституциязының 140,141 чүүлдериниң болгаш 142 чүүлүнүң 2 кезээн тайылбырлаарының дугайында негелдезиниң талазы-биле херекти Тыва Республиканың Конституция судунуң Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 11 дугаарлыг бажыңга 2009 чылдың июнь 25-те 10.00 шакта дыңнаар.

2. Бо шиитпирни республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парладыры-биле чорудар.

3.Бо шиитпир ону хүлээп алган хүнүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазы О.Л-С. САЛЧАК.

Редакцияга харыы

«ДЕМНИГ АЖЫЛДААРЫНГА БЕЛЕН БИС»

2009 чылдың майның 5-те №49 “Шын” солунга С.Санчы бодунуң бижээн “Үениң чамдык айтырыглары” деп чүүлүнде хоорайның оң болгаш солагай талазының дачалар ниитилелдеринде корум-чурум талазы-биле чидиг айтырыгларны көдүрген.

Чагааның автору болгаш хоорай чагыргазының бо берге айтырыгга хамаарыштыр үзел-бодалы болгаш туруштары херек кырында долузу-биле дүгжүп турарын айтып каар-дыр бис. Бөгүн хоорайның девискээринде 14 садчылар болгаш огородчулар эштежилгези бар. Ында хоорай чурттакчылары боттарының огородтарында өстүрген ногаа, кат-чимис-биле чоннуң аъш-чем хандырылгазын күүседип турар дээр болза, кандыг-даа чазыг чок. Берге кризис үезинде хоорай хамаатылары боттарының 6 сотка хемчээлдиг огородтарынга узун, соок кышты эртип алырда, чиир чеминге дөгүм кылдыр, эвээш-биче-даа болза, ногаа аймаан өстүрүп, үүжеленип ап турарлар. Арыг агаарга амыр-шөлээн дыштанмышаан, чер ажылы-биле холбашкан күш-ажылчы шимчээшкиннер кылып, кызыл дерин төп, ажылдап, боттарының ногаазын, кат-чимизин өстүрүп алыр сорулгалыг кижилер ажыл кылбайн турар улуска деңнээрге, назыны безин 15-20 чыл узаар, кадыкшылы быжыгар дээрзин эмчилер, эртемденнер бадыткап турарын билир бис. Ынчап кээрге, огород-биле халбактанчып чоруур улустарның хөй кезии пенсия назылыг, хоочун кижилер боор турар болгай.

Огород болгаш сад ниитилелдериниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары хоорай чагыргазының кылыр ужурлуг албан-херектериниң аразында кол черни ээлеп турар. Ынчангаш хоорай чагырыкчызының болгаш ооң оралакчыларының ук ниитилелдерниң даргалары-биле сад эштежилгелериниң мурнунга тургустунуп кээр нарын айтырыгларны шиитпирлээр ажылчын ужуражылгалар удаа-дараа боор турары чаңчыл апарган.

Авторнуң көдүрген чамдык нарын айтырыглары черле шиитпирлеттинип турарын демдеглээр-дир бис. Дачаларже чоруп турар муниципалдыг транспортка пенсионер садчыларның аай-дедир халас сөөртүлгезин органызастаан бис. Бо чылын хоорай бюджединден аңаа хамаарыштыр 707 муң рубльди үндүрген. Социал байдалы берге улуска, а ол дээрге – хөй ажы-төлдүг, ажыл-чок арткан кежигүннерлиг өг-бүлелер, төлептиг амыдыраарының арга-шинээ чок апарган кижилерге чагырга чери 9,8 тонна картофель үрезинин халаска берген болгаш ук ниитилелдерниң 98 кежигүнүнге бо талазы-биле дуза-деткимчени база чедирген.

Садчыларга дүрген эмчи дузазын чедирери-биле хандырылга үзүктелиишкин чок доктаамал ажылдап турар. Хоорайдан чеже-даа ырак-узак болза, телефон дамчыштыр дуза дилээн дыңнадыгларже эмчилер дүн-хүн дивейн, аъттаныптарлар. Ол талазы-биле хоорай чагыргазы Кадык камгалал яамызы-биле аңгы санажып турар.

Сад ниитилелдериниң девискээрлеринде ында чурттап турар чоннуң чаагайжыдылга талазы-биле кезек айтырыгларны база организастаан бис. Хоорайның “Чаагайжыдылга” муниципалдыг бүдүрүлге сад ниитилелдериниң девискээринде чурттакчыларның чаңгыс черге чыып, мөөңнеп каан бок-сактың сөөртүлгезин боттарының акша-хөреңгизи-биле бок төгер полигонче сөөртүрүн хүлээнип алган. Ол ышкаш бүдүрүлге доктаамал болгаш түр када чурттап турар хамаатыларга тускай бок чыыр контейнерлерни тургузарынга белен. Хемниң оң талазында турар дачалар ниитилелдеринде оруктарның септелгези эгелээр деп турар.

Эң дүвүренчиг болгаш нарын айтырыг дачалар ниитилелдериниң девискээрлериниң иштинде корум-чурум үрээр таварылгаларның саны чавырлыр хамаанчок, доктаамал өзүлделиг боор турар. Дача ээлериниң кызып-кылайып тургаш, ажаап өстүрген дүжүдү, эт-севи, дериг-херекселдери оорлаттынып, үптеттинип турары ам-даа шиитпирлеттинмээн чидиг айтырыг болбушаан хевээр. Чурттакчы чоннуң дачаларын кайы-хамаанчокка үреп, үптеп каапканынга оларның хараадаан, килеңнээн сагыш-сеткилинге кижи бүрүзүнүң каттышпас аргазы чок. Бо талазы-биле кем-херек үүлгедиглериниң саны эвээжеп турар-даа болза, олар ам-даа хөй болуп турар.

Ооң уламындан коргунчуг, каржы болгаш дерзии, кижиниң кадыкшылынга, амы-тынынга чедер ханныг кем-херек үүлгедиглери болуп турарынга чагааның авторунга каттышпас аргажок. Ооң болуп турарының чылдагааннарын автор бодунуң чагаазында илередип турар болгаш аңаа чагырга чери база бир дем-биле катчып турар. Дачаларда ажыл чок кижилер арага-дары ижип, дачалар үптеп чоруп турар дээрзин кым-даа билир болгаш ооң когун үзер үе келгенинге база катчып тур бис. Мен бодум хуумдан ажыл чок эвес, а ажыл кылыксавас, чүгле арагалаар кижилер ынчаар чурттап турар дээр мен. Төөгүден алырга, 150 чыл бурунгаар Россия империязының Россияның садчылар ниитилелин тургузарда, хоорайның чурттакчы чону арага-дарыга болгаш багай чүүлдерге хандыкшывазын дээш ук ниитилелдерни тургускан боор турар.

Хоорай чагыргазынга болгаш шагдаа ажылдакчыларынга ындыг өөдежок кижилерни ниитилелден үндүр сывыртаар ужурлуг дээн чижектиг шыңгыы негелделерни ниитилелдерниң даргалары болгаш дачаларның ээлери салып турарлар. Ынчалза-даа ол негелдени сагыш-биле бир дөмей күүседиптер дээрге, эрге-хоойлу талазы-биле бо айтырыг шиитпирлеттинмес. Сад участогунуң юридиктиг адрези чок, аңаа хамааты кижиниң киир бижидилгези, бүрүткели чок болур, ынчангаш шак ындыг кижилер өске бажыңда киир бижидилгелиг болгаш дача ээзиниң чөпшээрели-биле чурттап турар-даа болза, бис оларны үндүр сывыртаар эргевис чок.

Дачадан эт-хөреңги, дериг-херексел оорлап чыткаш туттурган оор кижилерни шагдаалар байысаагаш, оларны салыптар ужурга таваржып турар боорга, чурттакчылар биске болгаш иштики херектер килдистеринге хомудаан сеткилин илереткен сөстерни дыңнаар ужурга бо-ла таваржыр. “Туттурган оор кижилер чагырга черинде ажылдап турар даргаларның болгаш шагдааларның эш-өөрү, төрел-дөргүлү-дүр, ынчангаш оларны хостуг салып турар” дээн чижектиг чугаалар чон аразында тарап турар. Ол чугаалар шынга дүүшпейн турар, чүге дизе шагдаалар чүгле хоойлу-биле кызыгаарлаттынган хемчеглерни ап турар деп дыңнадыр-дыр бис. Кеземче херээ-биле алырга, дачаларда бүрүткеттинип турар кем-херек үүлгедиглери колдуунда-ла чиик оор херектер боор турар болгаш РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 158 дугаар чүүлүнүң 1 дугаар кезээнге хамаарышкан херектер-дир. Шак ындыг херекти үүлгеткен оор кижи хосталгазын 2 чыл казыдып шиидер болгаш суд болгужеге чедир ону хол үжүү-биле салыптар. Ынчалза-даа бир дугаар туттурган кижиниң дугайында бүгү медээни тускай картотекаже киирген болганда, база катап оор херек үүлгеткен кижини дараазында таварылгада кеземче херээн оттуруп, ону хоругдап болур.

Садчылар ниитилелдеринде 10 шагдаа ажылдакчызы ажылдап турар: 4 участок төлээлери албан-езу-биле доктаамал хаара туттунган болгаш дача сезонунуң үезинде патруль-хайгыыл ротазының 6 шагдаазы база ажылдап турар. Оларның саны эвээш болганындан дыка улуг дача девискээрлеринге корум-чурумну хайгаараар күш-шыдалы чедишпейн баар. Амгы үеде ажылдап турар шагдааларның саны чүгле хоорайның чурттакчылар санынга дүүштүр тускай норматив-чижек саны-биле ажылдаар ужурлуг боор турар. А ында чурттап турар хамааты кижи киир бижидилгези чок болганда, оларның амыр-дыжын, айыыл чок чоруун камгалаар шагдаа ажылакчыларының штады көрдүнмээн. Ынчангаш аңаа доктаамал болгаш сезон үезинде ажылдаар шагдааларның санын улгаттырар эргевис-даа, шаавыс-даа чок. Шагдаалар чедишпес-даа болза, хоорай чагыргазы хоорай иштинде ажылдап турар патруль-хайгыыл ротазының шагдааларын дачаларга бар шаавыс-биле хаара тудуп, автомашина-биле оларны ажылдадып турар бис.

Бо нарын айтырыгны шиитпирлээрде чүгле чаңгыс арга – дача ээлериниң идепкейлиг болурундан хамааржыр. Садчылар боттары-ла дачаларын камгалап, улусчу дружиналар, отрядтар тургузуп, кежээки болгаш дүнеки үелерде дежурстволарны организастаар болза, байдал черле чүгээртээр. Хуу өнчү болур дачаларны камгалаары-биле тускай таңныылдарны тургускаш, оларның-биле керээ чарып, таңныылдаан дээш оларга, эвээш-биче-даа болза, акшаны төлеп турар болза, таңныылдаар кижилер тыптып келир. Казачество, хууда таңныыл албаннары, иштики херектер килдизиниң ведомстводан дашкаар таңныыл албаны-биле керээни-даа чарып болгай. Шагдаалар-биле катай ажылдаар тускай эки турачы дружиналарны-даа тургузуп болур.

Чыл санында-ла чазын болгаш чайын сезон үезинде чагырга чери милицияның ведомстводан дашкаар таңныыл албанының ажылдакчыларын дачалар ниитилелдериниң даргалары-биле эрттирип турар хуралдарга чалааш, оларның бо үеге дүүштүр чаа таңныыл системаларын, сигнализация хемчеглери-биле таныштырып, а күзээр болза, өртектиг тускай медээ бээр таңныыл системаларын салдыртып ап болурун доктаамал чарлап турар бис. Бис эвес шак ындыг системаларның саны дачаларга элээн хөй апаар болза, келген кыйгырыг-медээлерни сайгарар, дыңнадыглар-биле ажылдаар тускай милиция отрядын ИХЯ аңгылап бээр ужурлуг. А ол дээрге дачаларны камгалаарында эң дээштиг болгаш күштүг арга боор турар.

Амгы үеде дачаның ээзи чүгле бодунуң огород, садында ажылдап, кызыл күжүн үндүрүп, бодунуң үезин күш-ажыл-биле холбаштырган, кижи амытанның чиир ногаа-чимис өстүрген, а күзүн чүгле ооң дүжүдүн ажаап алыр чер-дир деп чаңчылчаан үзел-бодал, көрүштен уштунар болза эки деп санаар мен. Чүге дизе дача дээрге – хоорай чурттакчызының хайымныг, улуг шимчээшкинниг, озал-ондак болуп болгу черден ырап, бодунуң-даа, өг-бүлезиниң кежигүннериниң-даа, ажы-төлүнүң-дәа амыр-дыш, оожургал алыр, арыг агаарга, дириг бойдуска дыштаныр чери-дир. Ынчангаш сад ниитилелдериниң удуртулга черлери боттарының чурттакчы чонунуң дыштанылгазын, хостуг үезин шын ажыглаарын таарыштыр организастаар ужурлуг деп санаар мен. Тускай аңгылаттынган черлерге садчыларга хол, бут бөмбүү, баскетбол ойнаар черлерни, чаштарның ойнаар тускай шөлдерин-даа кылып ап болур.

Шак мындыг черлерниң чок болганындан чурттакчы чон болгаш аныяк-өскен, бичии уруглар хостуг үезин көңгүс шын эвес ажыглап, кудумчулар кезип, садыгларда хостуу-биле садып турар пиволарны, арага-дарыны шенеп, ооң хайындан коргунчуг кем-херек үүлгедиглерин тывылдырып өөскүдер база бир айыылдыг чылдагаан дээрзи чугаажок.

Ынчангаш бо талазы-биле тургустунуп келип болур айтырыгларны хоорай чагыргазы сад ниитилелдери-биле катай деңге шиитпирлеп, дачалар болгаш хоорай чурттакчылары-биле кады демниг ажылдаарынга кезээде белен дээрзин дыңнадыр-дыр бис.

Сергей МОНГУШ,
Кызыл хоорайның чагырыкчызының оралакчызы.

БҮДҮН СУУРУ-БИЛЕ КАДЫК АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ...

2008 чылда Саглы суурга сумунуң организацияларының аразынга бир дугаар турисчи слет болуп эрткен. Сумунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Шолбан-оол Саая, суму чагырга даргазы Алим Сундуй, суму чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Орланмаа Ооржак чагырганың ажылдакчыларын баштап алгаш, «Кадык амыдырал дээш» деп кыйгы-биле турисчи слетту эрттирген. Аңаа «Челээш» уруглар садының коллективи бирги черни алгаш, 2009 чылда турисчи слетту организастап эрттирер эргени чаалап алган.

Эрткен дыштаныр хүннерде Саглы сумузунуң 2 дугаар турисчи следу Үзүк деп черге эрткен. Организациялар аразынга хол бөмбүүнүң, канат тыртарынга, херээжен улус аразынга сумо хүрежи, кежээки одаг солун эртип, спортчуларның ачыр-дачыр маргыжарынга идиг берген.

Кандыг командаларны чок дээр! «Адарган» КУБ-туң командазы. Кадыг күш-ажылга дадыккан аныяк малчыннар чаңгыс аай спортчу хептерлиг, МУБ-туң директору Владимир Сагаановичиниң хөглүг-баштак чугаазындан хей-аът кирип, тиилелгеже кордакчыларның бирээзи дээрзин көргүзүп турдулар. Ортумак школаның техажылчыннарының база шыырак белеткелдиин көргүзүп, капитаны Сылдыс Ооржак эң-не дыңнангыр, езулуг спортчу корум-чурумнуг команда чедиишкинниг болур дээрзин бадыткааннар.

Школаның башкыларының, культура ажылдакчыларының, суму чагыргазының, эмнелгениң, аныяктарның болгаш өөреникчилерниң турисчи командаларын үстүнде ийи команда көргүзүглер талазы-биле ашкан: школаның техажылдакчыларының командазы — бирги, «адарганчылар» ийиги черни алган.

Лариса СААЯ.

Саглы суур.

ХАЙЫРААН ОРУКТУ...

Июнь 12-де Кызыл хоорай кирер херектиг Тэли – Кызыл кол орукту дургаар халдыптывыс. Оруктарның кандыг байдалдыын билир силер: оңгул-чиңгил, ойбак-дежик...

Шеми көвүрүүнге халдып кээримге, грейдер-биле орук кыдыын Чадаананың белдирге чедир асфальтының кыдыын соя соп, хаядажын ушта соп, орук ортузунче эккеп каапкан болду. Каржыр ийи машиналар пат боорда, манажып тургаш, эртип келдивис. Ол канчаарың ол, грейдерист? Хайыраан онча-менди чыткан орукту... Чолаачыларга, машиналарга дуза кадар туржук, дужамык халдадып аан. Моон соңгаар грейдер-биле орук тыртарда бодамчалыг, оруктуң асфальтызын хумагалап тыртар болза... Оон ыңай орукту харыылап турар мастерлер кылган ажылдың шынарын эки хынап турар болза эки боор. Мындыг багай ажылдың орнунга, орукта ойбак-дежикти чамаңар, орукчулар.

В.К.ООРЖАК.

Тэли суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның чамдык доктаалдарын күжүн чидирген деп санаарының дугайында

2009 чылдың май 20 № 204 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың бюджет албан черлериниң ажылдакчыларынга күш-ажыл төлевириниң чаа системазын киргени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның дараазында доктаалдарын:

2005 чылдың январь 27-де «Бюджет адырларынга хамааржыр болгаш күш-ажыл төлевирин Чаңгыс аай тариф четкизи-биле чорудуп турар ниити адырлар албан-дужаалдарының болгаш разрядтарның Даңзызын бадылаарының дугайында» № 41;

2007 чылдың октябрь 24-те «Тыва Республиканың бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле Чаңгыс аай четкизиниң бирги разрядтың тариф шалыңының (ажыл төлевири) хемчээлин 2007 чылдың сентябрь 1-ден өстүрериниң дугайында» № 955;

2008 чылдың март 4-те «Тыва Республиканың бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле Чаңгыс аай четкизиниң бирги разрядтың тариф шалыңының (ажыл төлевири) хемчээлин 2008 чылдың февраль 1-ден өстүрериниң дугайында № 100;

2009 чылдың январь 26-да «Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырып турар бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле Чаңгыс аай тариф четкизиниң тариф шалыңын (ажыл төлевири) 2009 чылдың январь 1-ден өстүрериниң дугайында» № 7 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Социал-күш-ажыл хамаарылгаларын башкарарының талазы-биле үш таланың республика комиссиязының составынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2009 чылдың май 21 № 216 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 20-де № 822 доктаалы-биле бадылаан үш таланың республика комиссиязының составынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) Комиссияның составынга дараазында кижилерни киирер:

«Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжыышкынындан (чөпшээрешкени-биле)

Е.В.Конев — харылзаа ажылдакчыларының Бүгү-российаның профэвилелиниң Тыва девискээр организациязының даргазы;

А.Ч.Салчак — хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва девискээр организациязының даргазы;

Ажыл берикчилеринден (чөпшээрешкени-биле);

А.А. Шивит-оол — «Республиканың онкология диспансери» ГУЗ-туң улуг эмчизи;

А.А.Троцан — «Кызыл ЧЭТ» ААН-ниң чиңгине директору;

А.К.Хертек — «Полиграф» ККБ-ниң директору;

Л.В. Ахметов — «Тывасвязьинформ» ААН-ниң чиңгине директорунуң бирги оралакчызы;

Тыва Республиканың күүсекчи эргечагырга органнарындан:

О.В.Доржу — Тыва Республиканың сан-хөө сайыдының оралакчызы;

Р.В. Кажин-оол — Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыдының бирги оралакчызы;

2) В.М.Иванченко — чаа албан-дужаалын айтыр, «Тувгаз» ААН-ниң чиңгине директорунуң бирги оралакчызы;

3) Комиссияның составындан И.В.Беляков, Э.Ш.Ондар, В.И.Безнасюк, Р.К.Ооржак, В.Т.Сандан, Р.О.Сандан-оол, В.Х.Кара-оол, Ю.А.Килижеков оларны үндүрер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың ноябрь 21-де «Этил спиртин, алкоголь продукциязын, нефтепродуктуларны, ломну болгаш кара болгаш өңнүг металлдарның артынчыларын катап ажылдап кылыр, белеткээр болгаш саарылгазының адырында күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң сонуургалдарын камгалаарының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының дугайында» № 1043 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

2009 чылдың апрель 20 № 162 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың ноябрь 21-де № 1043 доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) доктаалдың адында «нефтепродуктулар,» деп сөстү ап кааптар;

2) доктаалда:

а) киирилде кезээнде «нефтепродуктулар» деп сөстү ап кааптар;

б) 1 пунктуда «нефтепродуктулар,» деп сөстү ап кааптар;

в) 2 пунктуда «нефтепродуктулар,» деп сөстерни ап кааптар;

3) этил спиртин, алкоголь продукциязын, нефтепродуктулар, белеткелдер, ломну болгаш кара болгаш өңнүг металлдарның артынчыларын катап ажылдап кылыр база оларның саарылгазының адырында күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң сонуургалдарын камгалаар талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының дугайында Дүрүмде:

а) адында «нефтепродуктулар,» деп сөстү ап кааптар;

б) 1 пунктуда «нефтепродуктулар,» деп сөстү ап кааптар;

в) 3 пунктуда «нефтепродуктулар,» деп сөстү ап кааптар;

г) 4 пунктунуң ийиги абзазында «нефтепродуктулар,» деп сөстерни ап кааптар;

4) ведомстволар аразының комиссияның составында:

а) адында «нефтепродуктулар,» деп сөстү ап кааптар;

в) ведомстволар аразының составындан Э.Э.Дагба-Лама, О.В.Ооржак, В.Ш.Оюн, С.С.Рамазанов оларны үндүрер;

в) ведомстволар аразының комиссиязының составынче дараазында кижилерни киирер:

А.Б.Дыртый — Тыва Республиканың Ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин күрүнеден башкарарының болгаш лицензия бээриниң талазы-биле албанның удуртукчузу;

Л.Б.Шин — Тыва Республиканың Ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин күрүнеден башкарарының болгаш лицензия бээриниң талазы-биле албанның кол специализи;

В.С.Кандан — Тыва Республиканың сан-хөө сайыдының оралакчызы;

г) ведомстволар аразының комиссиязының составының кежигүнү Д.-Х.К.Баянның чаа албан-дужаалын айтыр — Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамының килдис начальниги.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009-2013 чылдарда гуманитарлыг эртемнер төлевилелдерин деткииириниң талазы-биле Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу-биле кады ажылдажылгазының дугайында

2009 чылдың март 30 №127 Кызыл хоорай

Гуманитарлыг эртем шинчилелдерин сайзырадыр болгаш ниитилелге гуманитарлыг билиглерни нептередир сорулга-биле, а ол ышкаш Тыва Республикада гуманитарлыг эртемниң онза талаларын, бедик күчү-күштүг гуманитарлыг эртем школаларының үре-түңнелдиг ажылын болгаш ажылдакчыларны камгалап кадагалаарының болгаш деткиириниң эргежок чугулазын өөренип көрбүшаан, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Кожуп каан:

2009-2013 чылдарда гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдер конкурстарының дугайында Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу биле Тыва Республиканың Чазааның аразында Дугуржулганың;

2009-2013 чыларда гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдерни акшаландырарының чурумунуң дугайында Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу биле Тыва Республиканың Чазааның аразында Дугуржулганың төлевилелдерин чүүлдүг деп көөр.

2. Гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдер конкурстарының дугайында кошкан Дүрүмнү бадылаар.

3. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 30-де №127 доктаалы-биле чүүлдүг деп көрген

Төлевилел

2009-2013 чылдарда гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдер конкурстарының дугайында Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу биле Тыва Республиканың Чазааның аразында ДУГУРЖУЛГА

2009 чылдың__________ хүнү.

Гуманитарлыг эртем шинчилелдерин сайзырадыр болгаш ниитилелге гуманитарлыг билиглерни нептередир сорулга-биле, а ол ышкаш Тыва Республикада гуманитарлыг эртемниң онза талаларын, бедик күчү-күштүг гуманитарлыг эртем школаларының үре-түңнелдиг ажылын болгаш ажылдакчыларны камгалап кадагалаарының болгаш деткииириниң эргежок чугулазын өөренип көрбүшаан дараазында: төөгү, археология, этнография, экономика, философия, социология, хоойлу-дүрүм эртеми, политология, эртемниң болгаш техниканың социал төөгүзү, филология, уран чүүл эртеми, кижини комплекстиг өөрениириниң методологиязы, психология, педагогика, медицинаның база кижиниң экологиязының социал айтырыглары болгаш өске-даа эртем угланыышкыннарының талазы-биле Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу биле Тыва Республиканың Чазаа регионнуң «Россияның күчүзү Сибирь биле Соңгу доштуг океандан хөгжүп үнер» деп конкурстуң иштинге 2009-2013 чылдарда гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдерни акшаландырарының чурумунуң дугайында дугуржулгада болгаш бо Дугуржулганың чарылбас кезээ болур гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдер конкурстарының дугайында Дүрүмде көрдүнген негелделерге дүүштүр 2009-2013 чылдарда гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдер конкурстарын эрттирериниң дугайында дугуржулгага келген.

РГЭФ-тиң Чөвүлелиниң даргазы Ю.Л.ВОРОТНИКОВ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 30-де №127 доктаалы-биле чүүлдүг деп көрген

Төлевилел

2009-2013 чылдарда гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдерни акшаландырарының чурумунуң дугайында Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу биле Тыва Республиканың Чазааның аразында ДУГУРЖУЛГА

2009 чылдың__________ хүнү.

Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу (моон ыңай - РГЭФ) биле Тыва Республиканың Чазаа бо дугуржулга-биле регионалдыг «Россияның күчүзү Сибирь биле Соңгу доштуг океандан хөгжүп үнер» деп эртем конкурузунуң (моон ыңай - конкурс) деткээн төлевилелдериниң акшаландырыышкынының чурумун бадылаар.

1. Конкурс шилилгезин эрткен эртем төлевилелдериниң сан-хөө хандырылгазын РГЭФ (50 хуу) биле Тыва Республиканың Чазааның (50 хуу) 2009-2013 чылдарда дараазында хемчээлдерге тускайлап берип турар акша-хөреңгизи-биле боттандырар:

2009 чылда:

РГЭФ – 600,0 муң рубль чедир;

Тыва Республиканың Чазаа – 600,0 муң рубль чедир;

чылда ниитизи-биле – 1200,0 муң рубль;

2010-2013 чылдарда:

РГЭФ – чыл санында 1000,0 муң рубль чедир;

Тыва Республиканың Чазаа – чыл санында 1000,0 муң рубль чедир;

чылда ниитизи-биле – 2000,0 муң рубль.

Көрдүнген сан-хөөнүң иштинге төлевилелдерниң акшаландырыышкынының түңнел хемчээлин гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдерниң конкурстарын кады эрттирериниң талазы-биле РГЭФ-тиң эксперт чөвүлелдериниң болгаш регионнуң эксперт чөвүлелиниң сүме саналдары-биле РГЭФ-тиң чөвүлели бадылаар.

2. Шаңналдар алыкчыларының акшаландырыышкынын РГЭФ-тиң бодунуң, ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның шаңнал алыкчыларының ажылдап турары организациялар-биле тускай чарары гуманитарлыг эртем шинчилелдерин деткииириниң дугайында аңгы-аңгы дугуржулгалар (керээлер) үндезининге боттандырар.

3. Шаңнал алыкчыларынга төлевирлерни РГЭФ биле Тыва Республиканың Чазаа дугурушкан хуусаада бүгү төлевилелдер талазы-биле хары угда деӊ акша-хөреңгиге чорудар.

4. Акшаландырыышкынның чаңгыс аай чурумун хандырары-биле Тыва Республиканы Чазаа РГЭФ-че дугуржулганы күүсеткениниң дугайында демдектиг болгаш шилчиткен акшаның түңүн айыткан төлевир саазыннарның хоолгаларын чорудар.

5. Шаңнал алыкчылары акша-хөреңгиниң чарыгдалдарын күштүг хоойлужудулгага, а ол ышкаш шаңнал алыкчыларының тодаратканы негелделерге дүүштүр чорудар.

РГЭФ-тиң Чөвүлелиниң даргазы Ю.Л.ВОРОТНИКОВ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 30-де №127 доктаалы-биле бадылаан

Гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдер конкурстарының дугайында ДҮРҮМ

Россияның Гуманитарлыг эртем фондузу (моон ыңай - РГЭФ) Тыва Республиканың Чазаа-биле кады гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдер конкурузунуң дугайында оларның аразында чардынган Дугуржулгага (моон ыңай - Дугуржулга) дүүштүр гуманитарлыг эртемнер талазы-биле төлевилелдерниң сан-хөө деткимчезин алыры-биле 2009-2013 чылдарда регион конкурстарын (моон ыңай - конкурстарны) Тыва Республикага эрттирер.

Конкурстарның кол сорулгазы – Дугуржулгада айыттынган угланыышкыннарның эртем төлевилелдерин акшаландырарының

талазы-биле РГЭФ биле Тыва Республиканың Чазааның күжениишкиннерин мөөңнээри, Тыва Республикада ындыг төлевилелдерни күүседип турар эртем школаларын, эртем коллективтерин болгаш тус-тус эртемденнерни деткиири болур.

РГЭФ биле Тыва Республиканың Чазаа дараазында кол дүрүмнерни хүлээп алганнар:

1. Конкурстарны эрттирериниң хуусааларын чыл санында РГЭФ тодарадыр болгаш «Поиск» солунга, «Вестник РГНФ» сеткүүлге болгаш регионнуң массалыг информация чепсектеринге парлаар, РГЭФ-тиң сайттарынга база Тыва Республиканың албан-езу сайттарынга чарлаар.

2. Конкурстарның кол эртем угланыышкыннары:

төөгү, археология, этнография;

экономика;

философия, социология, хоойлу-дүрүм эртеми, политология, эртемниң болгаш техниканың социал төөгүзү;

филология, уран чүүл эртеми;

гуманитарлыг шинчилелдерниң информастыг хандырылгазы;

кижини комплекстиг өөрениириниң методологиязы, психология, педагогика, медицинаның база кижиниң экологиязының социал айтырыглары.

3. Конкурска эртем-шинчилел төлевилелдери (конкурстуң хевири – «а»), эртем хемчеглерин органызастаарының болгаш эрттирериниң төлевилелдери (конкурстуң хевири – «г»), экспедицияларның, өске-даа хову шинчилелдериниң, шенелде-лабораторлуг болгаш эртем-реставрация ажылдарының төлевилелдери (конкурстуң хевири – «е») киржирин чөпшээрээр. «Г» биле «е» конкурстарның хевирлерин чаңгыс чылдың дургузунда кылып болур. Эртем-шинчилел төлевилелдеринге ийи чылдың хуусаазы туруп болур.

4. Конкурска киржири-биле хары угда дараазында негелделерге дүгжүп турар төлевилелдерни киирер:

- Тыва Республиканың девискээринде доктаамал ажылдап турар эртемденнерниң төлевилелдери (төлевилелдерге төлевилелдерниң бир күүседикчизи кылдыр өске регионнардан российжи аңгы эртемденнерниң киржилгези туруп болур);

- улуг эвес эртем коллективтериниң (10 кижи чедир) болгаш аңгы-аңгы эртемденнерниң боттандырып турары төлевилелдер.

5. Конкурска киржирин:

- РГЭФ-тиң доктааткаты негелделерни хажыдып долдурган төлевилелдерни, чагыгларны;

- чагыглар хүлээп алырының чарлаттынган хуусаазы эрте бергенде, конкурсче чоруткан төлевилелдерни;

- РГЭФ-тиң регион база бүгү Россия конкурстарынче чаңгыс үеде киирген дөмей төлевилелдерни;

- мурнунда РГЭФ-тиң деткимчезин алган, бир болза Россияда кол эртем-шинчилелдерни акшаландырып турар өске-даа фондулардан төлевилелдерни;

- федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгилеринден акшаландырып турар төлевилелдерни киириштирбес.

6. Төлевилелдерниң саң-хөө деткимчезин дедир эгитпес шаңнал акшалар кылдыр конкурс үндезининге ведомстволарга хамаарылгазындан база организацияның хоойлу-дүрүмнүг эрге-байдалындан, а ол ышкаш эртем ажылдакчызының хар-назыны, эртем чадазы, эртем ады болгаш албан-дужаалындан хамаарылга чокка боттандырар. Эртемден конкурстуң хевирлеринден хевир бүрүзүнге чүгле чаңгыс эртем төлевилелиниң удуртукчузу бооп болур. Төлевилелдиң удуртукчузу төлевилелди күүседип турар үеде чыл санында 9 айдан эвээш эвес үеде Россияга ажылдаарын хүлээнип алыр.

7. Саң-хөө деткимчезин көргүзериниң негелдези – эртемденнерниң конкурстан (РГЭФ биле Тыва Республиканың Чазааның шаңнал акшазындан) алган саң-хөө деткимчезиниң дугайында сагындырбышаан, ада-чурт болгаш (азы) делегей үндүрүлгелеринге төлевилелдерни парлаткаш, шинчилелдериниң түңнелдерин хөй-ниитиге билдингир болдурары болур.

8. Конкурсче кирип турар бүгү төлевилелдер чада аайы-биле кымга-даа хамаарышпас экспертизаны эртер.

Төлевилелдерни бирги чадада бо Дүрүмнүң 10-гу пунктузунда айыткан чурум-биле тургузар регионнуң эксперт чөвүлели көөр. Регионнуң эксперт чөвүлели төлевилелдерниң экспертизазын чорудар база төлевилелдерниң конкурска киржилгезиниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр болгаш оларны РГЭФ-тиң эксперт чөвүлелдеринче чорудар.

Төлевилелдерни ийиги чадада РГЭФ-тиң экспертери РГЭФ-тиң доктааткаты дүрүмнер езугаар көөр. Түңнелинде билиглерниң угланыышкыннар аайы-биле деткээн төлевилелдерниң даңзызы тургустунар, төлевилел бүрүзүнүң акшаландырыышкынының тодаргай хемчээлдериниң талазы-биле саналоналдарны ажылдап кылыр.

Үшкү чадада регион экспертизазының болгаш РГЭФ-тиң экспертизазының медээлери-биле төлевилелдерни деткиириниң дугайында шиитпирлерни регионнуң эксперт чөвүлели хүлээп алыр. Конкурстуң түңнелдерин РГЭФ-тиң чөвүлели бадылаар. Деткээн төлевилелдерниң даңзызын парлалгага чырыдар.

9. Төлевилелдерни чажыт байдалга көөр. Регионнуң эксперт чөвүлелиниң болгаш ооң секцияларының кежигүннери, конкурс чорудулгазында киржип турар эксперттер, техниктиг ажылдакчылар төлевилелдерниң утказын, оларның сайгарылгазының түңнелдерин хөйге чарлавазын хүлээнип алыр. Төлевилелди хүлээп алганының азы оон ойталааның чылдагаанын авторларга дыңнатпас.

10. Регионнуң эксперт чөвүлелин дараазында чурум езугаар тургузар:

Регионнуң эксперт чөвүлелиниң Даргазын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы РГЭФ-тиң чөвүлелиниң даргазы азы ооң оралакчызы-биле дугуржулга езугаар бадылаар.

Регионнуң эксперт чөвүлелиниң Даргазы бо Дүрүмнүң ийиги пунктузунда айыттынган эртем угланыышкыннарында бедик мергежилдиг болгаш билдингир эртемден-специалистерниң санындан эксперт чөвүлелиниң кежигүннерин бадыладыры-биле киирер. Регионнуң эксперт чөвүлелиниң бадылаар эргелиг составынче РГЭФ-тиң бир төлээзи болгаш Тыва Республиканың Чазааның бир төлээзи кирер.

Регионнуң эксперт чөвүлелиниң составын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы биле РГЭФ-тиң Чөвүлелиниң Даргазы азы ооң оралакчызы кады бадылаар.

11. Конкурстуң организас-техниктиг хандырылгазын Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы боттандырар.

12. Төлевилелдерниң акшаландырыышкынын болгаш отчет бээр ажылдарны хоойлужудулгага, а ол ышкаш шаңнал акша берикчилериниң тодарадыры негелделерге чорудар.

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының күрүне ачы-дузазын бээриниң административтиг регламентизин бадылаарының дугайында

2009 чылдың май 22 №233 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың август 23-те «Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының күрүне ачы-дузазын бээриниң административтиг регламентизиниң системазын тургузарының дугайында» №999, 2006 чылдың август 23-те «Күрүне ачы-дузазын бээриниң административтиг регламентизин болгаш күрүне хүлээлгезин күүседириниң административтиг регламентизин ажылдап кылыр болгаш бадыладырының чурумун бадылаар дугайында» № 1000 доктаалдарынга дүүштүр болгаш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының ажыл-чорудулгазының ажыктыын болгаш шынарын бедидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Коштунган капсырылгаларны бадылаар:

Россияның Эмнелге-социал хөгжүлде яамызының чорудулгазында турар санатор-курорт албан черлеринге эмнедири-биле 4 хардан 18 хар чедир назылыг уругларны база ада-иези-биле кады чорудар талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының бээриниң Административтиг регламентизин;

медицина бадыткалы бар турда федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгизинден медицина албан черлеринге эмнээшкинни алырынга, бөлүк социал ачы-дузаның хевиринге күрүнениң социал дузазын алыр эргелиг хамаатыларны чорудар талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының бээриниң Административтиг регламентизин;

медицинаның улуг өртектиг (бедик технологиялыг) дузазын чедирер кадык камгалал албан черлериниң тускайжыттынган федералдыг черлеринге эмнедир азы консультация алыр хамаатыларны чорудар талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының бээриниң Административтиг регламентизин;

Россияның Эмнелге-социал хөгжүлде яамызының чорудулгазында турар санатор-курорт албан черлеринге эмнедири-биле 18 хардан өрү назылыг аарыг кижилерни чорудар талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының бээриниң Административтиг регламентизи;

Кадык камгалал системазында ажылдап турар дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг (медицина болгаш фармацев ажылдакчылары) специалистерге квалификация категориязын тыпсыр талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының бээриниң Административтиг регламентизин.

2. Бо доктаалды албан езузу-биле «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаан хүнүнден 10 хонук эрткен соонда, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының ведомстволарының адаанда турар культура болгаш уран чүүлдүң күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевирин чаа системаже кииреринң дугайында

2009 чылдың май 22 №228 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 12-де «Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевирин чаа системаже кииреринң дугайында» №720 доктаалын боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының ведомстволарының адаанда турар культура болгаш уран чүүлдүң күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң дугайында коштунган Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың март 9-та «Тыва Республиканың культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының күш-ажылының төлевириниң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» №260 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республикада коррупцияга удур хөделиишкиннер планынче өскерилгелер кииреринң дугайында

2009 чылдың апрель 1 №142 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринде коррупцияга удур хөдээлиишкиннер талазы-биле ажыл-чорудулганы чаартыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың октябрь 1-де №550 «Тыва Республикада коррупцияга удур хөделиишкиннер планын бадылаарының дугайында» доктаалы-биле бадылаан Тыва Республикада коррупцияга удур хөделиишкиннер планынче өскерилгелерни ону капсырылгага дүүштүр чаа редакция-биле биживишаан киирер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың апрель 4-те №142 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикага коррупцияга удур хөделиишкиннер планы

Ажылдарның ады	Күүселдениң хуусаазы	Күүселде дээш харыысалгалыг черлер
I. Коррупцияга удур хөделиишкиннерни хоойлужудулга-биле хандырарының талазы-биле хемчеглер		
1.1. Тыва Республиканың Чазааның чорудуп турары Тыва Республиканың хоойлулар төлевилелдериниң, Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының төлевилелдериниң, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чарлыктарының төлевилелдериниң коррупцияга удур экспертизазын чорудары	доктаамал	Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели (дугуржулга езугаар), Тыва Республиканың Прокуратуразы (дугуржулга езугаар)
1.2. Тыва Республиканың мурнунда хүлээп алган база амгы үеде күжүн чидирбээн нормативтиг актыларының коррупциялыг болуп болуруның хыналдазы	доктаамал	Тыва Республиканың прокуратуразы (дугуржулга езугаар)
1.3. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилериниң талазындан хээли алыр таварылгалар фактыларының талазы-биле албан-дужаал хыналдаларын чорударының чурумун тодарадып турар Чаңгыс аай дүрүмнү ажылдап кылыры	2009 чылдың май ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы
1.4. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында медээ алырының, а ол ышкаш оларның хамаатылар болгаш хөй-нииты организациялары-биле информастыг кады ажылдажылгазының регламентизин ажылдап кылыры	2009 чылдың июнь ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы
II. Коррупцияны болдурбас сорулга-биле күрүне башкарылгазын чаартырының талазы-биле хемчеглер		
2.1. Протокол хемчеглери-биле холбаштыр күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижилерниң алганы үнелиг белектерни хүлээп алырының болгаш шыгжамырының Чурумнарын ажылдап кылыры	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы
2.2. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының коррупция ап болуруның хемчээлин доктаадыр талазы-биле Чазак комиссиязының дугайында Дүрүмнү, ол айыттынган Дүрүмнү болгаш комиссияның составын бадылаарының талазы-биле Тыва Республиканың нормативтиг актызын ажылдап кылыры	Федералдыг деңнелге чогуур нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алган соонда	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы
2.3. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының	Федералдыг деңнелге чо-	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Кан-

Ажылдарның ады	Күүселдениң хуусаазы	Күүселде дээш харыысалгалыг черлер
коррупция ап болуруның хемчээлин доктаадыр талазы-биле методиканы болгаш ону бадылаарының дугайында нормативтиг актыны ажылдап кылыры, оларны ажылдап кылып тургаш, өске регионнарның бо талазы-биле эки дуржулгазын өөренип көөрү	гуур нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алган соонда	целяриязы
2.4. Тыва Республиканың күрүнениң хамаатыы албанының хээли ап болур албан-дужаалдарының даңзызын ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаа көөрү-биле киирери	Федералдыг деңнелге чогуур нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алган соонда	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы
2.5. Муниципалдыг албанның ажыл-чорудулгазының хээли ап болур айыылдыг адырларының болгаш эң хээли алыр албан-дужаалдарның даңзызын тодарадыры	2009 чылдың апрель-май айлар	Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чагыргалары (дугуржулга езугаар)
2.6. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының күрүнениң хамаатыы албан-хаакчыларының сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага, хуузунда, бир болза бүзүреттирген кижилери таварышты сааржылга организацияларының башкарылгазынга киржилгезиниң, албан байдалын ажыглап тургаш, хуу болгаш юридиктиг эргелиг черлерге хоойлуда көрдүнмээн деткимчени көргүскениниң хыналдаларын чорудары	2009 чылдың март-апрель айлар	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы, ТР-ниң ИХЯ-ның Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежир эргелелиниң коррупцияга удур демисел талазы-биле килдизи (дугуржулга езугаар), Российаның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели (дугуржулга езугаар)
2.7. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының күрүнениң хамаатыы албан-хаакчыларының эртеминиң дугайында дипломнарының шынныын хынаарын организастаары	2009 чылдың июль айга чедир	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы
2.8. Судтадып чорааның азы чорбааның илередири-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының күрүнениң хамаатыы албан-хаакчыларының, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң даңзызын тургузары	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республиканың Чазааның Аппарады
2.9. Судтадып чорааның азы чорбааның илередири-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының күрүнениң хамаатыы албан-хаакчыларының, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң даңзызын хынаары-биле Иштики херектер аямызының Тыва Республика талазы-биле информастыг төвүнче чогуур дилегни киирер	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республиканың Чазааның Аппарады
2.10. Судтадып чорааның азы чорбааның илередири-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының күрүнениң хамаатыы албан-хаакчыларының, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң даңзызын хынаары-биле Российаның Иштики херектер аямызының кол информастыг төвүнче чогуур дилегни киирер	2009 чылдың май ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорууның чөвүлелиниң секретариады
2.11. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының күрүнениң хамаатыы албан-хаакчыларының, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң эртеминиң дугайында дипломнарының шынныын хынаары-биле өөредилге черлеринче дилеглерни чорудары	2009 чылдың июль ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республиканың Чазааның Аппарады
2.12. Тыва Республиканың күрүнениң хамаатыы албанының хостуг албан-дужаалынга кандидаттарның судтадып чорааның болгаш эртеминиң дугайында документиниң шынныын хынаары	доктаамал	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республиканың Чазааның Аппарады, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары
2.13. Күрүнениң хамаатыы албанының хостуг албан-дужаалынга конкурстарны чорудары	доктаамал	Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республиканың Чазааның Аппарады
2.14. Кадрлар курлавырын тургузары-биле конкурстарны чорудары	доктаамал	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республиканың Чазааның Аппарады
2.15. Хуужудар ужурлуг объектилерниң өртээн чиигедир фактыларны болгаш хоойлужудулганың өске-даа хажыдыышкыннарын илередир сорулга-биле Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар объектилерни садарының талазы-биле эрткен конкурстарның болгаш аукционнарның анализи, республика өнчүзүнүң объектилерин арендалаарының керээлерин чарарының анализи	доктаамал	Тыва Республикада коррупцияга удур хөделиишкиннер комиссиязы
2.16. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүң объектилерин садарының талазы-биле конкурстар дугайында база аукционнар дугайында медээлерни, айыттынган конкурстарны болгаш аукционнарны эрттирериниң айтырыының талазы-биле хамаатыларның дилеглерин, күзелдерин, хомудалдарын бижип киирери-биле интернет четкизинге сайтыны ажыдары	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызы
2.17. Тус чер бот-башкарылгазының органнарынга хүлээлгелер күүселдезиниң (ачы-дуза чедирилгезиниң) модель хевирлиг административтиг регламентилерни белеткээри	2009 чылдың март ай	Тыва Республиканың Чазааның Аппарады
2.18. №94 «Күрүне болгаш муниципалитет хереглелдеринге барааннар сөөртүлгезинге, ажылдар күүселдезинге, ачы-дуза чедирилгезинге чагыглар киирериниң дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр муниципалдыг чагыглар киирериниң айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың тус чер-бот-башкарылгазының органнарынга методиктиг дузаны чедирери	доктаамал	Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы
2.19. Тыва Республикада күрүнениң хамаатыы албанының албан-хаакчыларының шимчээшкининиң механизминиң практиказын шиңгээдириниң талазы-биле саналдарны Тыва Республикага коррупцияга удур хөделиишкиннер талазы-биле комиссияның хуралынга көөрү-биле киирер	2009 чылдың май ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы
2.20. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарында албан-ажыл хыналдаларының дугайында Дүрүмнү бадылаары	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары
III. Юридиктиг кадрларның профессионал деңнелин бедидериниң болгаш хоойлу-дүрүмнүг чырыдылга талазы-биле хемчеглер		
3.1. Тыва Республиканың күрүнениң хамаатыы албанының албан-хаакчыларының албан аайы-биле бодун алдынарының этиказының айтырыгларының талазы-биле чырыдыышкын ажылының хемчеглерин ажылдап кылыры болгаш шиңгээдири	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы
3.2. Хоойлу-дүрүмнүг чырыдыышкын талазы-биле телевидение программаларының санын көвүдедириниң (шынарын бедидериниң) талазы-биле саналдар белеткели	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы
IV. Хөй-ниити салдарының хемчеглери		
4.1. Массалыг информация чепсектеринге, интернет четкизинде Тыва Республиканың Чазааның албан-езу сайтызынга республиканың чонун Тыва Республиканың Чазааның коррупцияга демисел талазы-биле хүлээп ап турар хемчеглериниң дугайында медээлер тарадыр сорулга-биле арыннарны ажыдар	2009 чылдың апрель-май айлар	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республикага коррупцияга удур хөделиишкиннер талазы-биле комиссияның харыысалгалыг секретары
4.2. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарында коррупция фактыларының дугайында медээлерниң анализи болгаш хыналдазы, ооң иштинде интернет четкизинде Тыва Республиканың Чазааның сайтызынга хамаатыларның киирген медээлерниң	доктаамал	Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел эргелелиниң коррупцияга удур демисел килдизи (дугуржулга езугаар), Российаның Күрүнениң Айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели (дугуржулга езугаар), Тыва Республиканың прокуратуразы (дугуржулга езугаар), Россия Федерациязының Прокуратуразының Тыва Республикада истелге комитеди (дугуржулга езугаар)
4.3. Массалыг информация чепсектеринде Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарында коррупция фактыларының дугайында парлаан чүүлдерниң болгаш медээлерниң анализи	доктаамал	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының парлалга албаны
4.4. «Бүзүрел телефонунуң» ажылын болгаш коррупция фактыларынга шинчилелдерни болгаш хемчеглерни чорудары-биле хамаатылар хүлээп алыышкынын организастаары	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорууның чөвүлелиниң секретариады
4.5. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарынга албан чериниң коррупцияга удур программаларын бадылаары	2009 чылдың апрель ай	Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары
V. Ажыл-чорудулганың түңнелдерин үндүрери		
5.1. Эрге-чагырга болгаш удуртулга органнарының удуртукчуларынга хамаарыштыр коррупция көстүп турар фактылар талазы-биле Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзинге илеткелдер белеткели	доктаамал	Тыва Республикага коррупцияга удур хөделиишкиннер талазы-биле комиссияның харыысалгалыг секретары
5.2. Тыва Республикада коррупцияга удур хөделиишкиннер талазы-биле ажылдарның түңнелдериниң дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзинге илеткелдер белеткели	квартал санында, отчеттуг айның дараазында айының 10-нуң хүнүнге чедир	Тыва Республикага коррупцияга удур хөделиишкиннер талазы-биле комиссияның харыысалгалыг секретары

Моол хөөмей шуулганындан

ТЫВА ХӨӨМЕЙЖИЛЕР КАЙГАМЧЫК-ТЫР

Май айның 8-9-10 хүннеринде моол чоннуң эртем талазы-биле көрдүнген хөөмей шуулганы болуп эрткен. Аңаа Моолдуң, Нидерланддың, Австрияның, Германияның, Кыдаттың база Россиядан Тываның эртем ажылдакчылары киришкен. Хүннүң кол айтырыы — моол хөөмейни сайзырадыры болгаш эртем талазы-биле шинчилел ажылын күштелдирери.

Моол хөөмейни чоннуң өнчүзү деп тодарадыптар эртем ажылдары-даа, ном-дептерлер, брошюралар-даа, нотага чара бижип, шинчилел ажылы кылыр музыковедтери шуут чок болганынга моолдар хараадап турарын эскердим. Шуулганның төнчүзүнде Моолдуң культура сайыды: «Чүгле ийи кижи хөгжүм талазы-биле шинчилел ажылы кылды» деп база-ла харадап орустап, англилеп чугаалады. Хөөмей аас кырында моол чоннуу — деп бадыткалдыг. Киришкен ыраажылар Бурятия, Нидерландия, Англия, Германия, иштики Моолдуң кыдаттары, Тыва, Цэнгэл тывалары, Моол күрүнениң ыры-танцы бөлүүнүң артистери болуп турар. Тыва хөөмейжилерден Игорь Кошкендей, Андрей Монгуш, Евгений Сарыглар, Бады-Доржу Ондар, Аян-оол Сам, Аян Ширижик, Ондар Конгар-оол олар шуулганга киришкен.

Чиңгине моол хөөмей уран чүүлү чүгле аялга эдертип ырлаар. Иштики Моолдан келген кыдат хөөмейжилер (аразында Синцзянь тывалары база бар) — 4-5 кижи бодунуу-биле деңге алгыржып ырлаар болду. Аңгы-аңгы үннерден аңгыда, узун ырлары база ында кирип турар. Чогум база бир онзагайы-биле солун болду. Идикхеви шуут аңгы, чок дээн чыыты торгулардан сырып-сырып, чараштап дааран терлик тоннарлыг, хөөмей күүселдезиниң аразында эгиннер шимчээшкининиң танцызы кирип турар. Моолдар хөй кезиинде фонограмма эдертип ырлаар чон болду. Эң тергиин дээн хөөмейжизи Моол күрүнениң ырытанцы бөлүүнүң солизи (эгин шимчээшкининиң танцызын танцылаалш бичии хөөмейлээн ышкаш болду) Гран-при шаңналын алды. Моол артистерниң чараш чүвези — идик-хеви.

Моолдарның хөөмейин, тываларның дег аңгы-аңгы аргалар (стильдер) ажыглаанын, нотага бижиири дыка берге. Чиңгине боттарының уран чүүлү эвес болгаш, өскээр хоптап алгаш чоруй баар. Ындыг-даа болза хөөмей, сыгыды чогум үнүп турар. Политика дыка берге, хөөмей чүгле моол чоннуң, Төп Азияның чоннары шупту Моолдан үнген дээр хөөннүг. Нотага бижиптерге чоннуң чиңгине хөгжүм тургузуу көстүп кээр болгай. Моолдар нотага биживейн турган болгаш, ылгалын билбейн турар хире. Оларның аразында дискилерден өөренип алган хевирлиг, Тумат Геннадийни-даа, Кайгал-оолду-даа, Ойдуплааны-даа өттүнүп турар күүседикчилер көвей. Чок болза боостаазын кызып алгаш, диш аразы-биле үнну ыйнып тургаш, Санта-Лючия деп италян композиторнуң чогаалы дээш, өске-даа классикалыг өттүнүп ырлаар болду.

Мен 15 чыл иштинде тыва хөөмей, сыгытты чыып, көрүп, аналистеп келгеш, ону дөрт чыл иштинде ном кылдыр бижидим. Тыва чоннуң хөөмей, сыгыды хончуг нарын чогаал болуп турар. Чоннуң угаан-медерели, онзагай таланттыг, чечен-мергени канчаар-даа бижип-бижип кээрге, хөгжүм талазыбиле бир-ле нарын тургузуу көстүп кээр. Аңаа нотаже үндүрерде безин он-чээрби катап ноталап тургаш, шынын тывар. Шаанда тыва хөөмейжилер бөлүк бөлүү-биле ырлап чорбаан, чогааткан ыраажы бүрүзү улуг композиторлар ышкаш, бодунуң онзагай талантызы-биле ырлап каан хөөмейи, борбаңнадыры, каргыраазы аңгы хевирлиг, тургузуглуг, аянныг. Ындыг-ла белен турган болза, чеже даштыкы эртемденнер келбээн деп, тыва сыгыт-хөөмейниң үнүп турар чажыдын билбейн турарлар. Чүгле беш, алды стильдер бар дээш-ле «обертон бурдон» деп каар. Обертон буртон хөгжүм херекселинде-ле бар чүве-дир ийин. Эң-не онзагай чүве — тыва хөөмейжилерниң үн үндүрер аргазында. Моолдар ышкаш ыйнып ырлаар сыгытчыны тывa чон аразында черле көрбээн мен. Тыва хөөмейжилер ышкаш хостуг, херектиң эзги шыңганнарыбиле боостааның үн шыңганнарының аразынга агаарны тыра кыспышаан, хөректе тырып каан агаарның баш резонаннарынче чайгаар ыраажының угаан-медерели ону өйлеп үндүрүп орар. Ол кайгамчык (!). Ол үндүрүп тургаш, кандыг аялганы канчаар чараштап үндүрерин хөөмейжи бажында удур чогаадып олурар. Моон безин чогаалдың тургузуу болгаш чиңгине тыва күүселдениң аңгыланып, ылгалып турары илдең. Ындыг нарын, кайгамчыктыг уран чүүл бар деп чүүлдү 1939 чылда-ла орус эртемден Аксенов тыва кижиниң бир онзагай хөгжүм талазы-биле байлаа — борбаңнадыр, эзеңгилээр дээш, өске-даа аргаларын бүгү делегейге-ле эртем-шинчилел дептерлерде нотаже үндүрүпкен. Чамдык тывалар бодунуң уран чүүлүнүң онзагай хевирин безин билбес, чүгле үш арга бар сүг-сүг дигилээр. Сыгыт-хөөмей — тыва чоннуң кайгамчыктыг чогаалы-дыр. Ону нотаже диргизиптер эртем ажылдакчылары Моол херекчок, хөөмей чурту Тывада безин чок болуп турар. Моолдарда чүгле хөөмей биле сыгыт дыңналып турар. Санта-Лючиялаар боол болурда ыйнаан харын. Ол өттүндүрүп ырлаарының аргазы ышкажыл. Тываның "Саян" ыры-танцы ансамблиниң чок дээн шывырак хөөмейжизи Владимир Успунович Монгуш "Подмосковные вечера" дээн ышкаш ырыларны дижин ызыртып алгаш, ырлап каап турганын шагда-ла дыңнаан мен. Ынчангаш моолдарның ыйнып хөөмейлээр аргазы сонуурганчыг эвес болду. Өттүнүп ырлаарда күш негеттинмес. Тываның улустуң, алдарлыг хөөмейжизи Хунаштаар-оол Ооржактың кайгамчыктыг чараш сыгыт-хөөмей чогаалдары онзагай, аңгыланчак. Тыва кижиниң кайгамчыктыг бо уран чүүлү эртем-шинчилел талазы-биле бадыткаттынгаш, пенсия айтырыының кол бадыткалы болуп турар. Алдарлыг хөөмейжи, "өдүрээн часса-даа, хөлүн часпайн барган". Тывалар сыгыт-хөөмейни кажан-даа фонограмма-биле күүседип чорбаан. Кол үн хөрек шыңганнарының ачызындан хамааржыр. Ынчангаш тыва хөөмейжилер "нервиге дээп тур" деп кылаштажып турдулар. Киришкен артистерниң аразынга бистиң хөөмейжилеривис сооду-каш, тынын салыпкан аьттар-биле дөмей-ле. Бөлүү-биле хөөмейлээрге залда чон турул, алгыржып, сыгыржып, хончуг-ла дүвүрээзиннниг эртип турду. Кайызын кандыг дээр ону. Шынап-ла, хончуг дээн сыгытчылар-хөөмейжилер киришкен. Игорь Кошкендей ырлаарга, зал туруп часкады. Хөөмейживис Моолдуң мөңгүн аяк-хымыжы, мунмуң түгриктер дээш, олчазы улуг болган. Ол ыраажы ол хүн бир дугаар черни алган турган. Түңнелинде көөрүвүскe, Моолдуң ыры-танцы ансамблиниң танцы артизинге Гран-приниң берген болду. Бөлүктер аразында тыва оолдарны база-ла ийи дугаар черде салып каан. Элдептиг чүве-ле чорду. Россияның талазындан жюриге Россияның алдарлыг артизи, Тываның улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондар олурган (аңгы очулдурукчулуг).

Тыва оолдар хөгжүм талазыбиле мергежили шывырак. Алды кижи алды аңгы хөгжүм херекселинге күүселдени көргүстүлер. Моолдар морин-хуур-ла, морин-хуур. Бистиң оолдарывыс уран чүүл училищезин дооскан болгаш, сыгыт-хөөмейниң онзагай үн аянналарын, кол чүвезин нотага эки таарыштырып билирибиле ылгалдыг. Черле музыкант улус болгаш, «фальш», мегелеп аянзырадыр чүүлдери чок болуп турар. Ол тыва чоннуң ыр-шоору, сүзүглелдери, аас чогаалы, чүдүлгези-биле холбаалыг уран чүүл. Хөөмей черле чиңгине тыва уран чүүл болганда, кыдыындан көрүп олурарга моолдардан дыка ылгалып турар. Дөрт катап сценага үнгеш, тыва чоннуң аңгы-аңгы ырчогаалдарын, чоннуң аас чогаалын чечен-мерген сөстери-биле ханы утказын дөрт янзы көргүстүлер. Гармония талазы-биле чогаадылга ажылы шывырак-тыр, идик-хеви база ылгалдыг, сценага база бодун тудуп билир. Моолда тыва оолдар бары дыка эки болду, тыва чонун уткуп, ховунуң ховузунга автобуска азып турда-ла, каяа-даа болза, соттуг телефон-биле харылзажып, тып кээп, дузалажып турду. Сергей-Сургай деп бүзүрелдиг юрист оол база бар-дыр.

Бир онзагай сонуурган чүүлүм, чанында залда профессионал симфониктиг хөгжүмнүң күүселдези чоруп турар. Дыка шывырак. Моол күрүне профессионал музыказының сайзыралынга күрүне ужур-уткалыг улуг сагыш салыпкынны салып турар. «Австриягa гастрольдап чораaш чаа келдивис» — деп магадап чугааладылар.

Түңнелинде, моолдар хөөмейни бүгү делегейде чүгле Моолдан үнүп турар деп политика кылып турар-дыр. Хөөмейге моол даргаларның эртем талазы-биле сагыш салып турары болгаш энир чылын Тывага болган хөөмейниң V симпозиумга киришкеш, Россияның (Тываның) специалистеринин кылган шинчилелдеринге даянып алгаш, моол депутаттар сентябрь 21-де-ле пенсия дугайында доктаалды шалыпкын хүлээп апканын кайгадым.

Зоя КЫРГЫС.

Кызыл хоорай.

(Уланчызы. Эгези № 68, 69 «Шында»).

ОЖУЛУН – ОЛХОНУТТАР АЙМААНЫҢ УРУУ

(Николай Лугиновтуң «Чиңгис-Хаанның дужаалы-биле» деп романындан эгелер).

– А чүге? Чүге?! Чүү болганы ол? Сени канчап хомудадыптым?

– Хову ортузунга күш-биле, аңмең-биле дөмей кылдыр чүге мени тудуп алдың?

– Сен бодуң «ийе» деп чугаалаан болгай сен...

– Мен билбедим... «Ийе» деп чугаалаан мен, чүге дээрге сээң овур-хевириң чашкы дүжүмде, салым-чолдуң төлгези дег көзүлген чүве, а сени бисче халдааш, мени олча-ажык дег хунаап алыр деп бодаваан мен.

– Салып үндүрүпкен согун катап эгиттинмес – деп, Джэсэгэй оожум, чымчак чугаалаан. – Ныкын-Тайжы келгиже бодан! Бир эвес мээң кадайым болурунга чөпшээрешпес болзуңза, сени улузуңче дедир чедирип каaптар мен. Чазыг болгаш хостуг чаңнаашкын дээш өршээр кылдыр сээң ашааңга хөй-хөй белектерни чорудар мен. Буруулуг кижи оон ыңай чүнү канчаар боор?!

Топтуг, кысказы-биле шак ынчаар чугаалааш, Джэсэгэй бажының чырык дүктерин чалбыыш от дег хүрт кылдыр, шак ынчаар дурген эргилгеш, шиитпирлиг болгаш чоргаарал-биле өгден үне халаан!..

Джэсэгэй ооң соонда көзүлбээн! Ожулунга үе кайгамчык оожум шөйлүп чорупкан. Хүн амдаа ашпаан, а үр-ле манааны дүн аңаа уйгу шаңнаваан. Ол каракталрын ажыдып алгаш, караңгыже көрүп чыткан, ооң ачазы Ныкын-Тайжының медээзин дыңнааш, аал-өдекче келигзинмээн кудага аажок ажынып, үндүр ойладыпкан ышкаш кылдыр оон карактарынга чуруттунган. А ол бажын халайтыпкан чаныл келген... Ынчангаш Джэсэгэй ону ада-иезинге чедирип каар. А оон ыңай чү болурул? Бир эвес куду көрдүрген ашаа ону катап ап алыр-да болза, оон-биле бүгү назыда чурттаар бе?.. Ах, чүге-ле, чүге-ле ол чаяап каан салымын шенээр бодай бергени ол?

Чүгле ийи дугаар хүннүң даң бажында кум кынны бергенин ол эскербээн. Уйгу-дүжүнде хүннүң чылчырыктаан херелдеринге шак ол чашкы дүжүнде көргени оолга аажок дөмей оол кире дүшкен. Шак-ла ындыг бажының чырык дүктери эктинче хап бадып келген, чүгле улгадып келген, бүгү-ле чүүлдү дээрден черге чедир хайгаарап орар бичии оолду дег эвес көрүштүг болган. Өгнүң дүндүүн өттүр саарылган чырыкка өөрүп, кайгамчык чиик сеткил-биле ол оттуп келген.

– Кызым, – деп, дүш-түлдүң уланчызы чүве дег, Ныкын-Тайжы өгже кирип ора чугаалаан, – хову-ла болган болуушкун дугайында медээ сээң ада-иеңге, мен ону дамчыдып чедер мурнумда-ла чеде берген-дир. Олар Салымга идегеп олурарлар-дыр. Ам бистиң кырганнарывыстың чүү дээринден хамаарыр. Мен оларже баарым ол. А сен кеттинип, каастанып ал – сенче олар эки көөр болза, шупту чүве эки болуп шиитпирлеттинер.

Ол-ла дораан Алтынай биле Хайахсын ийи эштиг кире халчып келгеш, Ожулунну каастап кирипкеннер: чамдыктары ооң чажын дырап өрээн, өскелери каасталгаларны шилип, кедирип эгелээн.

– Кел чыдырлар! – деп, беш дугаар уруг өг эжиин бакылай каапкаш, сагындырган.

Олар шупту, карак чивеш аразында эсти берген чүве дег, чиде халчы бергеннер.

Оожум болгаш чоргаары-биле улгады берген үш херээжен кижи өгже кирип келген. Джэсэгэйниң авалары ол-дур дээрзин Ожулун даап бодап каан, а кайызы оон төрээн авазы дээрзин дораан угаапы болдунмаан.

Оларның соондан Алтынай биле Хайахсын база катап бо көстүп келгеннер. Херээжен улустуң мурнунга-ла олар Ожулунның хевин уштуп, чанагаштап эгелээн. Ожулун ыятканындан шимчеп чадап каан. «Ынчан ыглавайн көр!» дээн Алтынайның чагыын сагынмышаан, Ожулун бар шаа-биле туттунуп турган... Ынчалза-даа карак чаштары боттары-ла чааткарже чүгүржүп бадып турган.

Келген херээженнер чанагаш уругну долганып, садып турган аът дег топтап көрүп, бүдүргей адыштары-биле ооң мага-бодун суйбап, чүстерин тудуп көрүп турганнар. Баш дүгүнүң аразынче салааларын суп, бичии чаш тургаш кээп дүшкен соонда тывылган сорбуну суйбап көргеннер. Бижирежип чугаалашканнар.

Кажан ол кеттинип аарга, ооң ада-төөгүзүн коптарып эгелээннер. Оларны шупту чүве сонуурганнар – ада-иезиниң, өгбелериниң кадыкшылы, аал-аймакта туружу, хүндүткели, аажы-чаңының онзагайы... Ооң соонда Ожулуннуң чашкы болгаш элээди, аныяк чылдарының дугайында, ооң чүнү даарап, чүнү кылып билириниң дугайында айтырып кириппкеннер.

Херээженнерниң кайызы Джэсэгэйниң төрээн ол олчаан билип чадаан: хөй чылдар иштинде кады чурттап келгеннинден олар чаңгыс хевирге кудуп каан малгаш айтактар дег, бот-боттарынга дөмей апарганнар.

Олар канчаар кирип келген-дир, шак-ла ынчаар, үш кас дег ээгип алгаш, ынак оглунуң шилип алган кызынга хамааржыр чүнү-даа илеретпейн үне бергеннер. А Ожулунну чүрээ бодунуң оларга таарышканын «өчүп» берген.

Удаваанда Ныкын-Тайжы кирип келгеш, ону бадыткаан. Ол орта Джэсэгэйни хаан дарый келдирти бергенин сагыш човаш немеп каан.

С. КОМБУ очулдурган.

АЖЫЛДАП-ДАА, ДЫШТАНЫП-ДАА БИЛИР

Тываның хереглекчилер кооперациязының ажылдакчылары бодунуң профессионал байырлалының бүдүүзүнде Таңды-Уланың баарында, кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг Чагытай хөлдүң кыдыынга республиканың кооператорларының спартакиадазын бедик деңнелге организастап эрттирген. Бо спартакиадага республиканың шупту кожууннарының кооператорлары киржип, спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге маргышкан.

Спартакиаданың байырлыг ажыдыышкынынга республиканың Хереглекчилер эвилелиниң даргазы Вадим Ооржак Россияның хүнү-биле болгаш Тываның кооперациязының тургустунганындан бээр 85 чыл оюн тарарыштыр спартакиаданың киржикчилеринге байыр чедирген.

Ажыдыышкын соонда спортчу маргылдаалар эгелээн. Бо маргылдааларга республиканың кооператорларының 13 командалары киришкен.

Волейбол маргылдаазынга 10 команда үш эр, үш херээжен киржикчилиг ойнаан. Чаа-Хөлдүң кооператорлары эки белеткелдиин көргүзүп, бирги черни бүзүрелдии-биле чаалап алганнар. Ылаңгыя команданың капитаны Кара-кыс Санаа профессионал деңнелге ойнаар кижи болду. Ийиги черни Кызылдың хоорпозу, үшкү черни Шагаан-Арыгдан келген сайгарлыкчылар командазы алган.

Шыдыраа маргылдаазы аарыкчыларның кичээнгейин хаара туткан. Бо маргылдаага бирги черни кооперацияның хоочуну Константин Сагаачы (Эрзин) бүзүрелдии-биле чаалап алган, ийиги черни Демчик Дегут (Чаа-Хөл) алган. Шыдыраа маргылдаазынга чаңгыс киришкен херээжен ойнакчы Долума Хертек (Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму) үшкү черни алган.

Стол теннизиниң талазы-биле маргылдаа эң-не хөй киржикчилерлиг болган. Эр улустуң аразынга чидиг демиселдиң түңнелинде Шагаан-Арыгдан келген сайгарлыкчылар командазының төлээзи Сергей Прутников бирги черни, ийиги черни Чаа-Хөлден Максим Седипей, үшкүзүн Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң төлээзи Вячеслав Сувак алганнар. Маргылдааның бо хевиринге херээжен улустуң аразынга Бурунмаа Дөңгүр-оол (Шагаан-Арыг) чемпионнаан.

Херээжен улустуң аразынга сумо хүрештиң маргылдаазын организастааны онзагай солун болган. Эрзинден Чинчи Буду бодунуң профессионал белеткелиниң бедиин көргүзүп, бирги черни бүзүрелдии-биле чаалап алган. Ийиги черни Неля Дамчит (Кызыл хоорпозу), үшкү черни Чараштаа Норзат (Эрзин) тус-тузунда алганнар.

Кандыг-даа байырлал тыва национал хүреш чокка төнер эвес. Маргылдааның эң сөөлүнде 32 мөгениң хүрежин салган. Бо хүрешке Шагаан-Арыгдан келген Айдың Седип шүүлген. Шаңналдыг черлерже Аяс Салчак (республиканың Хереглекчилер эвилелиниң тудугмонтаж эргелели), Яндак Янов (Эрзин), Дамчат Күзел (Кызыл хоорпозу) киргеннер.

Кооператорлар чүгле спортчу маргылдаалар-биле маргышкан эвес, талантызының талазы-биле чогаадыкчы конкурстарны эрттиргени база солун болган. Бо талазы-биле республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң болгаш Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң командалары онза шылгарааннар. Эрзин болгаш Чаа-Хөл кожполарының, бараанны мөөңү-биле садар рыноктуң болгаш Кызыл сельпозунуң командаларының артисчи аян-шинчизин көрүкчүлер магадааннар.

Түңнелинде маргылдааның шупту хевирлериниң талазы-биле баллын санап тургаш үндүрерге, Чаа-Хөлдүң командазы бирги черни алган. Бо команда ийи чыл улаштыр бирги черни ап турар. Кубок, диплом, акша шаңналынга төлептиг болган. Ийиги черни Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң эп-найыралдыг командазы алган. Үшкү черге ыраккы Эрзинниң командазы төлептиг болган. «Эң чараш спортчу хеп дээш» болгаш «Эң дээре спортчу хоорайжыгаш» деп тускай шаңналдарга Шагаан-Арыгдан сайгарлыкчыларның, «Интекс» КХЭ-ниң болгаш Кызыл хоорпозунуң командалары төлептиг болганнар.

Республиканың кооператорлары чүгле эптиг-демниг ажылдап билир эвес, дыштаныл база билир дээрзин база катап бадыткадылар.

Сергей ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң ынак ававыс **Арья Хомушкуевна УСПУН** июнь 28-те 50 харлаар. Ол — эң-не шевер, кежээ, сагынгыр-тывынгыр, мерген угаанныг кижилерниң бирээзи. Ававыс Мөңгүн-Тайга кожууннуң иштики херектер килдизинге 25 чыл ажылдааш, милицияның майору эргелиг хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Бистиң эргим ававыс — 6 уругнуң иези, 2 күдээниң кат-иези, 1 келинниң кунчуу, 6 уйнуктуң кырган-авазы, 9 уругнуң азыраан авазы. Ындыг буян сөңнеп чоруур ававыска юбилейин тарарыштыр быжыг кадыкшылды, узун назылаарын черге чедир мөгейбишаан күзедивис. Юбилейин тарарыштыр дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Чоокта чаа-ла ойнаар-кызын шарып чораан,
Чаптанчыг чаш уругларың доругуп кээп,
Эртем-билиг далайынче шымнып киргеш,
Эрес-шоваа, угаанныг боол өзүп келди.

Бичииңден-не тура-соруун күштүг болгаш,
Бергелерге торулбайн, ажып эртип,
Келир үе чуртталгазын бүдүү бодап,
Кайгамчыктыг чараш бажың тудуп бердиң.

Бежен харлаан байырлалың эң-не эргим,
Баштак, хөглүг авайывыс база эргим.
Чүс хар ажыр аравыска чорууруңну
Чүректеривис ханызындан күзедивис!

Уруглары: Күжүгеттер, Сааялар, оолдары Күзел, Юраның өг-бүлезинден база хөй санныг ажы-төлүнден.

НААДЫМГА ЧОНДАН ДУЗА

Республиканың улуг байырлалы — Наадым бо чылдың июль 30-31 хүннеринде болурун Чазак Даргазының Улуг Хуралга Айыткалында дыңнаткан. Эрткен чылдың эки социал-экономиктиг көргүзүглери дээш «Наадым—2009»-ту Сүт-Хөл кожуун чаалап алган болгай. Амгы хүннерде Наадым эрттирер талазы-биле республика комиссиязы тургустунган. Комиссияны Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды, Чазак Даргазының оралакчызының албан-дужаалын күүседип турар Валентин Ендан удуртуп турар. Бүгү яамылар, агентилелдер, комитеттер Наадымга уткуштур кылыр ажылдарын планнап алган, күүседип кирипкеннер. Сүт-Хөл кожуун чагыргазы боду база комиссиялыг. Кожуун черге-лиг ажылдар ол комиссияның удуртулгазы-биле эгелей берген.

Сүт-Хөлге төрүттүнген, хөй чылдарда аңаа ажылдап чораан, Кызылда чурттап турар сүт-хөлчүлер база бо улуг байырлалга боттарының үлүг-хуузун киирерин бодап, июнь 19-та чыглып чугаалашканнар. Ол чыышка күш-ажылдың хоочуннары, аныяктар-даа киришкен. Сүт-Хөл кожуун чагыргазының оралакчызы Татьяна Ондар чаңгыс чер-чурттугларының хуралынга киришкен. Чыылганнар аразында Тываның улустуң чогаалчызы Куулар Черлиг-оол, кадык камгалалының хоочуну Оюн-оол Ондар, хоочун башкы Анзатпаа Монгуш, сураглыг культура ажылдакчызы Игорь Дулуш дээш, өскелер-даа бар болган. Чыылган сүт-хөлчүлер боттарының арга-сүмезин берип, төрээн черинге болур улуг байырлалга кандыг дуза кадып болурун саналдааннар. Чурту дээш сагыжы аарып чоруур Кызылдың сүт-хөлчүлери мындыг саналдарны кииргеннер: Наадымга баар Кызылда чурттап турар улус тыва национал хепти кедер, Сүт-Хөл дугайында буклетти чогаадып парлаар; Кызылда «Газельдерлиг» сүт-хөлчүлерни Наадымга хаара тудар, Суг-Аксынга ном байырлалын организастаар, даш көдүрер маргылдааны, аът шалбалаар көргүзүгнү немей киирер, Хылдыг-Үзүк кырынга көрүштүг баннерни кылыр, чон хире-шаа-биле материалдыг дузаны чыыр дээш, өске-даа саналдарны кииргеннер. Бо саналдарның хөй кезии чоннуң дузазы-биле боттанып болур. Чыылган сүт-хөлчүлер организастыг комитетти тургускан. Бо комитеттиң даргазынга Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаты Өнер Ондарны соңгуп алганнар. Адыр аайы-биле харыылаар комитет даргазының оралакчыларын база чыылган чон соңгаан.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

«Мандала» МУБ-туң «Россельхозбанкыдан» тывысканы АЮ сериялыг 6451026-6451050 чек дептериниң читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

ДЫҢНАДЫГ

Эрги «Бии-Хем» совхозтуң өнчүзүнүң үлүг киржикчилери **Каадыр-оол Шунович Ондар, Ульяна Дерликпейовна Монгуш, Март-оол Дерликпейович Монгуш** кожууннуң Суш сумузунда Вершина Суш, школа бригадазы, Мезель деп черлерде ниити шөлү 151 га көдээ ажыл-агыйга таарышкан, ооң иштинде: 42 га тарылга шөлү, 101 га одар-белчиирлиг, 7 га сиген шөлүнүң чер участогун арат (тараачын) ажыл-агыйын чорудары-биле аңгылап бээриниң дугайында дыңнадып турар. Аңаа хамаарыштыр айтырыглар бар болза, Бии-Хем кожуун чагыргазының чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының килдизинче киирип болур.

Адрези: Туран хоорай, Кочетов кудумчузу, 11, чагырга бажыңы, 3-кү каът.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail:shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9130. Чагыг 69. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.